

Bičan, Aleš

[Krčmová, Marie. Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2007, vol. 56, iss. A55, pp. 367-371

ISBN 978-80-210-4335-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100989>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Milada Hirschová: Pragmatika v češtině. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2006. 243 s.

I když nelze říct, že by byl pragmaticky orientovaný výzkum jazyka českou lingvistikou zcela opomíjen, monografické zpracování bylo vydáno až v loňském roce. *Pragmatika v češtině* Milady Hirschové shrnuje výsledky dosavadního světového bádání v tomto oboru a zároveň je aplikuje na češtinu. Vzhledem k tomu, že se v českém prostředí jedná o pilotní práci, jde spíše o obecný úvod do možností pragmatického zkoumání jazyka než o důslednou analýzu specifik češtiny. Autorka se nicméně snaží používat převážně autentické české texty, a to navzdory tomu, že většina okruhů, kterými se pragmatika zabývá, je ve všech jazycích shodná a velká část příkladových vět tak má univerzální charakter. Již právě samotné použití ukázek z češtiny je tak důležitým příspěvkem ke zkoumání pragmatiky v češtině.

Milada Hirschová do své práce zahrnuje základní témata oboru, jak jsou vymezena například v základním díle o pragmatice *Pragmatics* (1983) od S. C. Levinsona. V úvodních pasážích se zabývá vymezením pojmu pragmatika, a především popisem jejího vztahu k sémantice a gramatice. Druhá kapitola charakterizuje referenci a vyděluje několik typů deixe. Třetí kapitola je pak zaměřena na pragmatické pojetí presupozice.

Velký prostor je v knize věnován teorii řečových aktů, což je téma pro pragmatiku velmi podstatné. Jde o jeden z hlavních odborných zájmů autorky a zároveň je to problematika, které česká lingvistika již v minulosti věnovala značnou pozornost. Autorka zde proto předkládá několik nejvýznamnějších koncepcí této teorie, které důsledně analyzuje. Domácí pojetí řečových aktů reprezentuje především Miroslav Grepl ve *Skladbě češtiny* (1998), jejímž je s Petrem Karlíkem spoluautorem a s jehož pojetím autorka do jisté míry polemizuje.

Pátá kapitola nastiňuje teorii konverzačních implikatur a také s tím související konverzační maximy. Stranou zde nezůstala ani pasáž o vyjadřování zdvořilosti v jazyce. Následující část o konverzační analýze se zabývá vymezením pojmu diskurz, vztahem mezi dialogem a monologem a následně se věnuje rozboru dialogu a jeho různým typům. Závěrečná sedmá kapitola podává stručnou charakteristiku metapragmatiky, do níž by, dle pojetí autorky, měly spadat projevy, které záměrně využívají pragmaticky motivované jevy.

Práce je vhodným úvodem do lingvistické pragmatiky a zároveň přináší do českého prostředí řadu nových témat, přičemž čerpá z bohatých zkušeností autorky s pragmatickou lingvistikou. Vzhledem k tomu, jak široce je publikace pojata, může být jistě inspirující pro celou řadu oborů i/nejen lingvistických.

Jan Šplíchal

Marie Krčmová: Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2006. 196 s. ISBN 80–7368–213–3. 190 Kč.

V minulém roce vyšla nová publikace Marie Krčmové (dále MK), profesorky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Ačkoliv svým formátem jsou to vysokoškolská skripta, jejich obsah by si jistě zasloužil knižní vydání, jelikož přináší přehledný úvod do oboru fonetiky a její problematiky. Jiná česká publikace, která se zabývá stejnou tematikou, a to kniha Zdeny Palkové *Fonetika a fonologie češtiny*, je text jednak náročný, a to nejen pro vysokoškolské studenty, ale i pro odborníky, jednak je dnes již mírně zastaralý (a také vyprodaný).

Obsah skript *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty* (dále jen *Úvod*) je primárně určen posluchačům bohemistiky. Z tohoto ohledu je také uzpůsobena terminologie a výběr faktů. Text však jistě bude užitečný pro všechny vysokoškolské jazykovědné obory. Na první pohled je překvapující, že skripta vyšla pod hlavičkou Ostravské univerzity, ačkoliv „domovskou“ univerzitou MK

je Masarykova univerzita, která vydala její předchozí fonetická skripta. MK však působí i na Ost-ravské univerzitě, kde stejně jako v Brně vyučuje fonetiku.

Jak již bylo zmíněno, v minulých letech vyšla jiná fonetická skripta MK. Jsou to *Fonetika a fonologie českého jazyka* (Praha 1984) a především pak *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny*, která vyšla v roce 1990 (s několika dotisky) v Brně. Poslední zmíněná publikace, podle slov autorky v mnoha věcech zastaralá, se stala základem nového *Úvodu*, a tak čtenář znalý předchozích skript zde najde mnoho pasáží známých; celý text však byl kompletně zrevidován, upraven a rozšířen do nové podoby, takže jsou nová skripta označena jako vydání první.

Dříve než se zaměřím na *Úvod* samotný, chtěl bych připomenout i jinou publikaci MK, která si svou jedinečnou povahou také zaslouží pozornost. Jedná se o elektronický učební text *Obecná fonetika a fonologie*, jenž je k dispozici na webových stránkách Ústavu jazykovědy a baltistiky Masarykovy univerzity na adrese¹:

<http://www.phil.muni.cz/jazyk/files/fonetika/>

Ačkoliv se obsah *Úvodu* v mnoha ohledech kryje s tímto elektronickým textem, bylo by nejlépe brát elektronickou podobu jako dodatek k novým skriptům, jelikož obsahuje informace, které se do tištěné podoby dostat nemohly, a to z důvodu omezeného místa nebo relevantnosti informací. Zatímco *Úvod* má vědomě sloužit jako studijní materiál pro posluchače bohemistiky, elektronický text je určený pro obecné jazykovědce (nebo jazykovědce obecně) a přináší fakta, které bylo nutné pro tištěný *Úvod* upozadit. Oba texty se tak navzájem doplňují.

Je velmi potěšitelné, že MK využila možností internetu jako interaktivního média pro přenos audiovizuálních dat: zatímco *Úvod* může nabídnout jen tištěnou podobu textu a obrázky (grafy, schémata), elektronický text přináší – kromě velkého množství grafů (převážně spektrogramů) – také krátké audio nahrávky různých fonetických jevů (jako např. intonační průběh nebo demonstrace toho, co se stane, nahradíme-li určitou hlásku „stejnou“ hláskou z jiného zvukového segmentu). Pro výuku fonetiky tento počín znamená zásadní přínos – ve které jiné jazykovědné disciplíně je hlas a zvuk tak důležitý?

Co se týče tištěného *Úvodu*, tak lze říct, že přináší obecný vhled do fonetiky a fonologie s příklady demonstroványými na češtině. Je velmi přehledně podaný – autorka zde staví na mnohaletých zkušenostech a znalostech nejen v oblasti fonetiky, ale i ve výuce tohoto vědního oboru. Text byl zpracován a vysázen na počítači, je tedy škoda, že nebyl doplněn rejstříkem, ačkoliv jeho vytvoření by bylo stejně „složitě“ jako vytvoření obsahu na začátku skript.

Obsah skript lze rozdělit do tří hlavních témat: 1. úvod do fonetiky, 2. úvod do fonologie a 3. popis fonetiky a fonologie současné češtiny. Poslední tématický celek je navíc doplněn kapitolou o zásadách standardní výslovnosti češtiny, tedy ortoepii.

Téma obecněfonetické tvoří stěžejní část *Úvodu*. MK zde čtenáře zasvěcuje do základních fonetických pojmů. Ve dvou samostatných kapitolách se zabývá nejdůležitějšími přístupy k fonetickému zkoumání zvuku: artikulační a akustickou fonetikou. Text je srozumitelný, autorka se vždy snaží vše jasně vysvětlit. Je také třeba ocenit, že MK vždy kromě české terminologie udává i termíny mezinárodní, čímž se snaží ulehčit případným zájemcům další studium cizojazyčné literatury. Stejněho principu se drží i v kapitole o transkripci, kde čtenáře seznamuje s mezinárodní fonetickou transkripcí IPA²; srovnává a vysvětluje ji i v porovnání s transkripcí obecně užívanou v našich, resp. slovanských zemích. Tuto slovanskou variantu také používá ve svých skriptech, ačkoliv je diskutabilní, zda neměla být použita spíše transkripce mezinárodní (tedy IPA), která je v dnešní době nejpoužívanějším a pravděpodobně nejlepším fonetickým přepisem vůbec.

Stejně jako fonetická část, tak i část fonologická je miněna jen jako úvod do problematiky. MK staví převážně na fonologické teorii Pražské školy s mírným důrazem na jakobsonovskou teorii distinktivních rysů. Z metodologického hlediska nelze zcela s tímto výběrem souhlasit (kvůli četným rozporům v rámci této teorie binárních distinktivních rysů, na které již upozornili mnozí lingvisté), avšak v publikaci tohoto zaměření jde o krok pochopitelný. Vždyť i jediné ucelené

fonologické práce o češtině, kterými jsou studie Henryho Kučery (*The Phonology of Czech*, 1961) a Josefa Vachka (*Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, 1968), jsou napsány v jakobsonovském duchu.

Z Kučerovy studie přebírá MK také teorii tzv. předělů (ang. *(dis)junctures*), a to terminálního předělu, vnějšího předělu a vnitřního předělu (str. 161n., 171). Poslední zmiňovaný předěl se vyskytuje „na švu spojení předložky a jména, předpony a slovního základu, částí složeného slova, slovesného základu + imperativní přípony“ (str. 161). Problém vnitřního předělu byl tématem mnoha diskuzí a jeho fonologické využití a opodstatnění je sporné a pro češtinu zvláště kontroverzní. Jako jednoduchý příklad spornosti můžeme uvést použití vnitřního předělu (=) ve slově /pře=četl/ (str. 110): jaké FONETICKO-FONOLOGICKÉ opodstatnění má členění slova *přečetl* na /pře/ a /četl/, je-li předěl „jednotkou na úrovni FONOLOGICKÉ“ a „způsob jeho vyjádření je záležitostí FONETICKOU“ (str. 161, zdůrazněno recenzentem)?

Zmíněné problémy se týkají již posledního tematického celku recenzovaného *Úvodu*, čímž je popis fonémů současné češtiny a jejich realizace a popis fonických prostředků souvislé řeči. Fonetický popis realizací je zevrubný, přehledný a co více: aktuální, odrážející moderní poznatky. Jako příklad můžeme uvést českou hlásku [j], v jejímž fonetickém zařazení byly jisté odlišnosti. Tak např. ještě v *Mluvnici češtiny I* (str. 49) se o [j] mluví jako o palatální frikativě (srov. také Hála 1962, str. 244), avšak dnes víme, že charakterističtější označení pro tuto hlásku (a to nejen v češtině) je palatální aproximanta (ang. *approximant*; v anglické literatuře se také mluví o *glides* nebo *vowel-like consonants*). Této klasifikace se drží i MK ve svém *Úvodu* (stejně tak i Palková ve své již zmiňované práci). Problém hlásky [j] spočívá ve faktu, že její šumová složka, která je charakteristická pro konsonanty, je velice nepatrná stejně jako její složka tónová, charakteristická pro vokály. Svou výslovnost se tato hlásku přibližuje („aproximuje“) jak k vokálům, tak konsonantům, avšak nemá plnohodnotné vlastnosti ani jedné z těchto druhů hlásek (zařazení českého [j] mezi konsonanty odráží spíše fonologické vyhodnocení fonému /j/). Stejně tak se nevyznačuje výrazným třením (frikcí) jako frikativní hlásky. Pravá znělá palatální frikativa (IPA značka [j]) je spíše vzácná; vyskytuje se např. v řečtině: *γάγια/giáγια* ['ja'ja] (Canepari 2005: 85).

Stran fonemického inventáře češtiny nutno podotknout, že také ten je aktuální, jelikož zahrnuje i fonémy /g/, /f/ a /ž/ (= dž), což vždy nebyvalo pravidlem (např. Kučera s fonémem /dž/ nepracuje a i dnes můžeme slyšet výtky proti plnohodnotnému zařazení fonému /f/ do fonemického inventáře češtiny, ačkoliv domácí ne-emozivní slova jako *doufat* nebo *výfuk* jsou pevnou součástí českého lexika). Přesto zde však zůstává otázka, zda je zařazení fonému /ž/ do fonemického systému češtiny zcela adekvátní. S tím souvisí i otázka, zda se opravdu jedná o jeden foném nebo o bifonematické spojení /d/ + /ž/. Co se týče hlásky [ʒ] (IPA [dʒ]), tak z fonetického hlediska se jistě jedná o hlásku jednu (byť s přechodným způsobem artikulace), a to navíc hlásku příbuznou [č] (IPA [tʃ]). Na druhé straně však funkční využití /ž/ jako jednoho fonému je velmi omezené. Zavedení takového fonému do systému češtiny vede nutně k pozorování, že se jedná o nejméně paradigmaticky a syntagmaticky zatíženou jednotku systému. Z paradigmatického úhlu pohledu je to díky malému využití fonému /ž/ oproti ostatním fonémům z důvodu omezenému počtu slov, která by jednoznačně mohla obsahovat /ž/, srov. *džin, džem, džus, džez, džíny, džaul, džajv, nindža*. Syntagmaticky je to pak z důvodu limitované kombinační schopnosti /ž/; v úvahu přicházejí snad jen /žb/ *džbán, džber, léčba, /žh/ tlučhuba, /žd/ Skočdopole, /nž/ nindža*. Nejkontroverznější je však ustanovení fonému /ž/ jako korelačního protějšku fonému /č/, tedy pokládání opozice /č/:/ž/ za proporcionální opozicím /p/:/b/, /t/:/d/, /s/:/z/, /š/:/ž/ etc. Řešením by mohlo být považování /ž/ – přídržíme-li se monofonematického vyhodnocení tohoto fonému – za foném izolovaný, v opozici ke všem ostatním fonémům, a vyskytující se ve fonologických formách omezeného počtu slov, které co do původu můžeme označit za výpůjčky.

Poznamenejme ještě, že MK uvádí jako možnost i foném /z/ (= dz), avšak, jak sama uvádí, je jeho rozlišovací funkce málo přesvědčivá (založená snad jen na páru *cinhá – dzinká*, srov. str. 122), tedy ještě méně přesvědčivá než u fonému /ž/.

Tolik ohledně shrnutí recenzovaného *Úvodu*. Rád bych se nyní stručně vyjádřil ještě k několika bodům:

1. Na str. 95 se vysvětluje rozdíl mezi opozicí stálou a neutralizovatelnou. Stálá opozice je ta, která je narozdíl od neutralizovatelné platná ve všech kontextech. Jako příklad stále opozice uvádí MK opozice mezi vokály („[u] vokálů jsou stále všechny protiklady“ (*ibid.*)). Obecně se předpokládá, že opozice krátké vokály : dlouhé vokály je platná ve všech kontextech, avšak není tomu tak vždy. Případ neutralizace takové opozice můžeme pozorovat u fonémů /e/ a /é/, kdy se před /j/ vyskytuje jen krátké [e], nikdy však dlouhé [é] (nepočítáme-li citoslovce jako *jéje*, *héj*), a to na rozdíl od jiných vokálů (srov. *vlajka*, *májka*, *studijní*, *října*, *spojka*, *bójka*, *bujný*, *strůjci*, ale jen *rejsek*, nikdy *-ěj-*). Stejně tak platí, že se v pozici před /jCCC/ (kde C = jakýkoliv konsonant) vyskytují jen krátké vokály (srov. *zpravodajství*, *rejstřík*, *árijství*, *fojství*). – Na další kontext, kde dochází k neutralizaci krátkých a dlouhých vokálů, upozornil Bohumil Trnka („The distribution of vowel length and its frequency in Czech“, str. 12–3). Trnka zmiňuje neutralizaci opozicí /i:/ /i/ a /u:/ /ú/ před /j/ a tautosylabickým /m/, kde se v tomto kontextu vyskytují převážně vokály krátké (slova jako *zabíjí*, *můj* nebo *umím* se často vyslovují krátce, i když tato výslovnost nemusí být vždy pokládána za ortoepickou). Trnka dále mluví o distribuci dlouhých vokálů uvnitř jednoho slova: zdá se, že v rámci jednoho morfému se může vyskytovat jen jeden dlouhý vokál, objeví-li se další, patří již do dalšího morfému. Tuto hypotézu je však potřeba důkladně ověřit; předběžné zkoumání v Českém národním korpusu ji však nevyvrací.

2. V textu se objevuje rozpor, který se týká již zmiňovaných předělů. Na str. 97 MK píše, že „[s]pecifickým typem segmentálních fonémů jsou delimitativní příznaky“; modelem těchto příznaků/signálů jsou tzv. předěly. Dále je na str. 98 předěl explicitně označen jako foném. Toto chápání předělů ((*dis*)*junctions*) je přejato z práce Henryho Kučery a vůbec amerických strukturalistů, kteří běžně chápali (*dis*)*junctions* jako fonémy (existoval zde však přinejmenším rozpor, zda jsou to segmentální, nebo suprasegmentální fonémy). To pramenilo mimo jiné z odlišného pojetí fonému: v americkém kontextu byly všechny fonologické jednotky nazývány fonémy, což se nekryje s běžnou praxí evropských, speciálně pak československých lingvistů.³ Rozličná pojetí fonému mají za následek to, že si MK protiřečí na str. 134, kde píše, že „[č]eský ráz [...] není realizací žádného běžného segmentálního fonému, užívá se však jako (obvykle fakultativní) realizace předělu“ a tedy popírá, že by byl předěl segmentální foném. Podle mého názoru je lépe se přidržet tohoto druhého pojetí a nepokládat předěl za foném (ať už segmentální, nebo suprasegmentální), ale za jedinečnou fonologickou syntagmatickou jednotku, jejíž primární funkcí je vyjadřovat hranice mezi fonologickými celky, které v drtivé většině odpovídají fonologickým formám znaků v daném jazyce (známý případ, kdy tomu tak není, je anglické *Plato* a německé *Theater*, která jsou běžně vyslovována, jako by se obě skládala ze dvou slov, tedy jako by byla *pla to* a *the ater* – nevyskytuje se zde samozřejmě pauza, ale zato jiné fonetické vlastnosti typické pro hranici dvou slov).

3. Na str. 100 se píše o struktuře slabiky. MK zde zmiňuje, že na začátku slabiky se v češtině mohou vyskytovat 1–4 konsonanty, kombinace čtyř konsonantů na začátku slabiky jsou však v češtině vzácné a „vznikají až při derivaci, tj. díky spojením předpony a základu slova“. Tento popis není nicméně přesný. V první řadě v češtině existují i čtyřkonsonantické počáteční kombinace, které nejsou výsledkem zmíněné derivace: /pstr/ (*pstruh*), /pštr/ (*pštros*), /skvj/ (*skvělý*), /tkvj/ (*tkvěla*), /hřmň/ (*hřmělo*), (+ /lstn/, /lstň/, /mstn/ a /mstň/ v archaických *lstný*, *lstně*, *mstný*, *mstně*). Dále se pak v češtině, i když jen velmi zřídka, mohou na začátku slabiky vyskytnout i kombinace pěti konsonantů, jak ukazuje slovo *vzkvět*, tedy /fskvj-/ (zapadající do proporce *vykvétat* – *vjkvět*, *rozkvétat* – *rozkvět*, a tedy *vzkvétat* – *vzkvět*). Toto slovo jistě lze zamítnout jako poetické, archaické a/nebo málo se vyskytující, svědčí však o potenci češtiny akceptovat i pětikonsonantický začátek slabiky.

Závěrem bych chtěl zdůraznit, že i přes drobné výhrady lze novou publikaci Marie Krčmové *Úvod do fonetiky a fonologie současné češtiny* (spolu s elektronickým textem *Obecná fonetika*

a fonologie) pokládat za vítaný přínos pro výuku fonetiku a fonologie. Zejména díky své srozumitelnosti a přehlednosti je ideálním zdrojem pro získání povědomí jak o fonetice a fonologii obecně, tak i o fonetice a fonologii češtiny. Ačkoliv skripta vyšla primárně pro potřebu Ostravské univerzity, doufejme, že budou i přes relativně malý náklad (200 kusů) k dispozici širšímu spektru zájemců na jiných univerzitách.⁴

Poznámky

- ¹ Text je k dispozici zcela zdarma, ačkoliv k jeho získání je potřeba znát Uživatelské jméno a Heslo. Tyto informace však na požádání jistě ráda poskytne autorka samotná (krcmova@phil.muni.cz) nebo správce stránek Ústavu jazykovědy a baltistiky, čímž je shodou okolností přítomný recenzent (bican@phil.muni.cz). Poznamenejme, že toto je správná adresa k elektronickému učebnímu textu; adresa udaná v Úvodu na str. 10 je chybná.
- ² V tomto ohledu je text Úvodu nutně aktuálnější než text *Fonetika a fonologie češtiny* Zdeny Palkové: zatímco MK uvádí modifikaci IPA z roku 2005, Palková uvádí modifikaci z roku 1989, která je však mnohými fonetiky pokládána za málo šťastnou (srov. Canepari 2005, kap. 7), ačkoliv v roce 1997, kdy vyšlo upravené vydání *Fonetiky a fonologie češtiny* byla k dispozici přinejmenším upravená modifikace z roku 1993. Nutno ale poznamenat, že změny – jakkoliv podstatné pro IPA samotnou – jsou irelevantní pro fonetický přepis češtiny.
- ³ Poznamenejme, že Josef Vachek byl explicitně proti považování (*dis*)junctures za speciální fonémy, viz jeho článek „Some remarks on ‚juncture‘ in phonological analysis“, s čímž plně souhlasím, srov. také můj článek „Notes on Diaereme“.
- ⁴ Na úplný závěr budiž zmíněno, že do textu se dostalo několik překlepů a chyb, převážně technického rázu. Ty, které jsem postřehl, jsou zachyceny v tomto dokumentu: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/err/krc-2006.pdf>

LITERATURA

- BIČAN, Aleš. 2006. „Notes on Diaereme“. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A54.31–42.
- CANEпари, Luciano. 2005. *A Handbook of Phonetics*. München: LINCOM Europa.
- HÁLA, Bohuslav. 1962. *Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd.
- KUČERA, Henry. 1961. *The Phonology of Czech*. ‘S-Gravenhage: Mouton & Co.
- KRČMOVÁ, Marie. 1984. *Fonetika a fonologie českého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- . 1990. *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny*. Brno: Masarykova univerzita.
- . [online, zpřístupněno 27. ledna 2007]. *Obecná fonetika a fonologie*. <<http://www.phil.muni.cz/jazyk/files/fonetika/>>.
- DOKULIL, Miloš, Karel Horálek, Jiřina Hůrková, Miloslava Knappová & Jan Petr. 1986. *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia.
- PALKOVÁ, Zdena. 1997. *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.
- TRNKA, Bohumil. 1966. „The distribution of vowel length and its frequency in Czech“. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 1.11–6.
- VACHEK, Josef. 1968. *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- . 1970. „Some remarks on ‚juncture‘ in phonological analysis“. *Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences* (eds. Přemysl Janota, Bohuslav Hála & Milan Romportl), 963–5. Praha: Academia.

Aleš Bičan